

**ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱՂԻՄԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Ռենա Մովսեսյան
բ.գ.թ., Ստեփանակերտի «Գրիգոր Նարեկացի» համալսարան,
ՄՄՀ
Արցախ

Անտառագիտություն: Արցախի գրողները, օգտվելով ժողովրդական լեզվի ու բարբառների հարուստ բառազանձից, իրենց ստեղծագործություններում օգտագործել են բազմաթիվ բարբառային բարդություններ: Նրանց ստեղծագործություններում ուշագրավ է համադրական բարդությունների իմաստագործառությունը:

Համադրական բարդությունների ընդհանուր հայերենյան բոլոր կաղա-պարներն առկա են բարբառում: Գեղարվեստական խոսքի վարպետները, օգտվելով բարբառների հարուստ բառապաշարից և բառակազմական ճկուն հնարավորություններից, հմտորեն գործածել են (երբեմն իրենք են կազմել) բազմաթիվ բարբառային համադրական բարդություններ՝ դրանց միջոցով իրենց խոսքը դարձնելով պատկերավոր բներանգային:

Հատկանշելի է, որ այսօրինակ գործածությունները նպաստում են նրանց՝ բարբառայնության իրենց տարածքի ձեռքմանն ու գրական տարբերակում լիարժեքորեն գոյություն ունենալուն:

Բանալի բառեր: Բառապաշար, բառակազմական կաղապար, լեզվի ինքնա-կատարելագործում, բարբառային, ձևույթ, բառակազմական բարբառայնություն, համադրական բարդություն, հոդակապավոր, անհոդակապ, գրականացում, գեղարվեստական գրականություն, բներանգ:

Բառային կազմի հարստացումը կատարվում է ներքին և արտաքին միջոցների հաշվին ու համապատասխանաբար պայմանավորված է ներլեզվական և արտալեզվական գործոններով: Բնականաբար, լեզուն հարուստ ու կենսունակ է և կատարելագործվում է առավելապես այն դեպքում, երբ գործառապես ակտիվ է բառապաշարի զարգացման ներլեզվական գործոնը, այսինքն՝ լեզվի բառակազմական կաղապարները կենսունակ են: Այդ կենսունակությունը նպաստում է լեզվի ինքնակատարելագործման հնարավորությունների զարգացմանը:

Հայերենում, անշուշտ, նաև բարբառներում բառակազմական կաղապարները շատ կենսունակ են և ունեն գործառական մեծ ակտիվություն:

Բարբառին հասուկ բառակազմական կաղապարով և բարբառային ձևույթներով կազմված բաղադրյալ բառերը բառակազմական բարբառայնություններ են, որոնք մի շարք կողմերով արտացոլում են բարբառի կյանքն ու նրա կրած տեղաշարժերը, որովհետև բարդությունները «իբրև ինքնուրույն ու անկախ իմաստային միավորներ՝ սերտորեն ու անմիջականորեն առնչվում, կապվում են լեզվի քերականական կառուցվածքի, մասնավորապես՝ սովորական շարահյուսական կապակցությունների հետ և ծագելով դրանից՝ բարդ ու բազմազան հարաբերություն են արտահայտում» [6, էջ 3]:

Արցախի գրողները, օգտվելով ժողովրդական լեզվի ու բարբառների հարուստ բառազանձից, իրենց ստեղծագործություններում օգտագործել են բազմաթիվ բարբառային բարդություններ: Նրանց ստեղծագործություններում ուշագրավ է համադրական բարդությունների իմաստագործառությունը: Անշուշտ, դրանք իրենց թվակազմով զիջում են հարադրական բարդություններին, բայց և խնդրո առարկա ստեղծագործություններում հաճախադեպ են և իմաստային կշռով էլ նշանավորվում են: Համադրական բարդությունների ընդհանուր հայերենյան բոլոր կաղապարներն առկա են բարբառում: Հատկանշելի է, որ այդ միավորների մի մասը գրական տարբերակում կայունանալու միտում ունի, և այսօրինակ գործածությունները նպաստում են նրանց՝ բարբառայնության իրենց տարածքի ձեռքմանն ու գրական տարբերակում լիարժեքորեն գոյություն ունենալուն: Կարծում ենք՝ գրականանալու և գրական լեզվում կայունանալու հեռանկար ունեն հետևյալ համադրական բարդությունները՝ **նագուտուզ, ծակուծուկ, ազգուտակ, բրդաճանձ, թամբախուրջին, դիսկլիսկացնել, չոռուցավ, չեմուչում, քոքոս, հոհոս, չախկաչուխկ, շենամեջ** և այլն: Այդ մտածումի

հիմնավորումը նրանց հաճախական կիրառությունն է և բարբառային ընդհանրական նկարագիրը: Ինչպես՝

Սա կնկա նագուտուգ է,-մտածեց Վանյանը [10, էջ 278]: Նիկոլը հիմա էլ իտալական կինոյից փախցրած խոսքը դերասանի հանգով ասաց ու հռնաց՝ դաժան ու անհոգի [7, էջ 23]: Փողոցից փողոց ման է գալիս, որ տների ծակուծուկերում մկնդեղ դնի [3-238]: Իսկ դու պատկերացրու՝ կեսգիշեր, ամալի փողոց, թիթեղյա բանկաների չախկաչուխկ [7, էջ 19]: Չոռուցավ քեզ, գոռոցդ մի՛ դիր, հիմա որ վեր եմ կացել, է՛ [3, էջ 293]: Գնա՛, Գևո՛րգ, գնա,-իր չափարի ետևից քոքոքաց ջաղացպանը,-մնաս ի՛նչ անես [4, էջ 99]: Քաղաքում ուրիշ աղջիկ չգտա՛ր, որ էդ քոքաճանճի հետ պսակվեցիր [10, էջ 313]: Ռուբենը մանգաղով կտրել է ականջը, քոռուփոշման վերադարձել գյուղ [10, էջ 218]: Ձեր ազգուտակումը կարգին մարդ չկա,-պայթում է Մեխակը [3, էջ 371]: Քարշ տալ չէր կարող, ոտքերը դխկդխկացնեին պիտի [7, էջ 1]: Մեխակը այլևս դուրս չի գալիս շենամեջ [3, էջ 395]:

Մի շարք բարբառային բարդություններ գրական լեզու են մտնում որպես հատուկ անուն: Ինչպես՝ *Արտեմը որոշեց հիվանդանոցից դուրս գալուն պես քայլել դեպի Շրջըքանանի քերծը* [2, էջ 435]:

Այդպիսիք են նաև նաև **տափ** (գետին) արմատով ձևավորված հետևյալ հատուկ անունները՝ **Արջատափ, Արծվատափ, Մոշատափ, Տանձատափ** և այլն (տափ-գրբ. տափարակ, հարթ տարածություն): Օրինակ՝ *Տանձատափի իրենց բոստանում աշխատելու ժամանակ, երբ ճաշակել էր կեսօրահացը՝ մածնով բրդուշ, պատկել էր ծառի սովերում* [2, էջ 458]: *Արտը կծղել է, քիստը ուտում է: Մոշատափում օգոստոսին հունձ ո՛վ է տեսել* [4, էջ 47]: *Վաղ լուսաբացին Արամը էշը քշում է հեռու Արջատափի՝ հուլիսի արևի տակ խոտ հարելու ցաքուտներից* [4, էջ 101]: *Արծվատափի մեծ արտի հնձին Ասքանագն արդեն բաժանված էր օղակավար Հեղուշից* [4, էջ 10]:

Մեծաթիվ են այն համադրական բարդությունները, որոնց բարբառային բնույթն ավելի ընդգծված է, և, մեր կարծիքով, գրականանալու հավանականությունը նվազ է.

հավուճիվ (ընտանի թռչուններ), **թոռութաց** (անձրևային, խոնավ), **թահրութուհրը** (կերպ, ձև), **հակնուհուկը** (որևէ գործի սկիզբը և վերջը), **պլթպլթալ** (եռայ), **լկլկալ** (1. թույլ կամ խախուտ լինելուց շարժվել 2. հեկեկալ, լացել, 3. առատությունից վիստալ), **ցլնքնցլնքոտել** (պղպջակները վեր-վեր թռչել), **օխնահաց** (անջեցյալի մահվան յոթերորդ օրը նրա հիշատակին կազմակերպված հացկերույթը), **քոռուփոշման** (զղջացած), **չախկաչըրխկ**, **լոբախաշու** (կերակրատեսակ՝ լոբիով), **մռամոշ** (1. մոշենու տեսակ, որի պտուղներն ավելի խոշոր են և կարծես պատված են մառով մշուշով, 2. փխբ. ած. նուրբ, փափուկ) և այլն:

Օրինակ՝ *Աղավնին էլ հագիվ է երեխաների հետ հավուճիվի հոգսը քաշում* [3, էջ 172]: *Ա՛յ ժողովուրդ, -ասում է,-թահրութուհրին եմ մոխի տալիս՝ մաքուր միլիցիոներ* [10, էջ 196]: *Բայց մինչև հակնուհուկը, Մեխակը ուզեց* [3, էջ 173]: *Գժված Մակիչը շուտ է գալիս ու լկլկում, ու լեզուն է կապ ընկնում* [4, էջ 189]: *Գիշերը երկինքը պարզվում է, աստղերը ցլնքնցլնքոտում են, իսկ ցերեկը մոայլվում, մթնում է* [3, էջ 372]: *Վանյանը քանի որ տաքացել էր, պլթպլթաց ու եռաց* [10, էջ 314]: *Կանանց չախկաչըրխկ հնչող ծիծաղի վերջում նորից պատմողի ձայնն է* [2, էջ 130]: *Նրա համար խնդիր լուծելը՝ ոնց որ ինձ համար մի աման լոբախաշու ուտելը* [3, էջ 163]: *Եթե պետք էս՝ Վանեյանը դառնում է մռամոշ, ոնց որ հորդ սիրեկանից ծնված քո հարազատ եղբայրը* [3, էջ 400]: *Օխնահացից առաջ մի փոքրիկ թափոր գնաց գերեզմանոց* [2, էջ 82]:

Բարբառի իսկական մի շարք բարդություններ, ունենալով ընդհանուրհայերենյան կառուցատիպերը, իմաստային պլանով չեն համարժեքվում գրական հայերենի նույնանուն եզրերին: Դրանց գրական հայերեն համարժեքները կամ արմատական բառեր են՝ **մեղրաճանճ** (մեղու), կամ բառակապակցությամբ են արտահայտվում՝ **խոզամերուն** (մայր խոզ), **լոբախաշու** (լոբով կերակուր) և այլն:

1. *Նոր ծննդաբերած խոզամերունի խոճկորներից հինգին վատ խնամքի պատճառով սպանել է* [2, էջ 474]:
2. *Ո՛ր ծաղիկն է, որ առանց մեղրաճանճի է մնում* [1, էջ 360]:

Բնականաբար, առկա են իսկական բարդությունների այնպիսի կառույցներ, որոնց բաղադրիչները ծագումնաբանորեն տարբեր են: Այդպիսիք են՝ **խազալաթափ** – *տերևաթափ* (խազալ-թրք. *kazel*-աշնանը թափված և ծառերի տակ հավաքված տերևներ, թափել-գրբ. թափել), **շավարախառն** (շավար-թրք. *şalvar*-տաբատ, խառն-գրբ. խառն), **մարդաբոյ** – մարդու հասակի չափ

(մարդ-գրք. մարդ, բոյ-թրք. boy-հասակի բարձրություն, երկարություն), **բազմավարիանտ** – շատ տարբերակներ ունեցող (բազում-շատ, վարիանտ-ռուս. вариант-տարբերակ), **դանամեր** – նոր ձագ ունեցած կով (դանա-թրք. dana-կովի ձագ, հորթ, մեր-գրք. մայր, հ.ե. mater-ծնող կին՝ իր զավակների համար), **գյուլլախորով** – գնդակով խոցված, սպանված (գյուլլա-պրսկ. gulle-գնդակ, փամփուշտ, խորով-գրք. խորով-խորովված), **թիգաբոյ** (թիգ-հ.ե. tigh-բարձրանայ, բոյ-թրք. boy-հասակի բարձրություն): Օրինակ՝ *Ամեն տարի խազայաթափին Բազլին գետում գորգերը լվանում էին [3, էջ 300]: Շունը հասել էր նրան, չափարին դեմ առել ու շալվարախառն քամակից հախտել [3, էջ 106]: Էն կողքինին թիգաբոյ Արշակին, Երվանդը բան չասաց [4, էջ 54]: Դեմ առ դեմ հայտնվեց սև մարմարե, մարդաբոյ երեք քարերից նայող հարազատ դեմքերին [7, էջ 53]:*

Սա վկայում է այն մասին, որ բարբառի բառակազմական կադապարների ձևավորման հիմքում գերակայողը համասեռության սկզբունքի ապահովումն է, այսինքն՝ փոխառյալ և մայրենի եզրերի գուգակցումներով կերտվում են բարբառային կենսունակ միավորներ, որոնք էլ ապահովում են բարբառի բառապաշարի զարգացման բնականոն ու առողջ ընթացքը:

Ծագմամբ բնիկ եզրերով կազմված բարդությունները, բնականաբար, բարբառի բառակազմական կադապարների բնութագրության առումով առավել նշանակալի են: Ալ. Մարգարյանը հատկանշում է, որ «Հնդեվրոպական հիմք լեզվից սերող բառերը իրոք հիմնարար տեղ են բռնում հայոց լեզվի բառապաշարում. նրանք արտահայտում են բազմատեսակ իրողություններ ու երևույթներ և մեծ մասամբ համընդհանուր գործածություն ունենալով միաժամանակ բառակազմական շատ մեծ դեր են կատարում այնտեղ» [4, էջ 142]:

Հնդեվրոպական հիմք լեզվից են ծագել **Խաշարխույթ** (տեղանուն), **խտովխեթ** (խտոված), **չորաթան** (թանի պանրային և այլ մնացորդներ, որ գնդերի ձև են տալիս և չորացնում՝ հետագայում օգտագործելու համար) իսկական բարդությունների **խույթ** (գրք. խույթ, հ.ե. khot-տեղանքում հողից դուրս ցցված քար), **խեթ** (գրք. խեթ, հ.ե. khait-խոժոռ հայացքով, խստորեն), **չոր** (հ.ե. k(s)io-խոնավությունից զուրկ) և **թան** (հ.ե. ta-ni-մաձունի հարած ջրով բացած և կարագը հանված կաթի սերի մնացորդ) արմատները: Բնագրային օրինակներում այդ միավորները բարբառային յուրօրինակ բներանգ են ստեղծում և ընդգծում իրենց անփոխարինելիությունը: *Երբ արթնացավ, լուսինը Խաշարխույթից մի չվան բարձրացել էր [3, էջ 112]: Բնչո՞ւ Գայանեի և Լերեդնայի հետ խտովխեթ է իսկ Խույթայանին գովում, երկինք է բարձրացնում [1, էջ 249]: Մինչև չորաթանը բլիթեց՝ աքաղաղները սկսել էին կանչել [3, էջ 318]:*

Քննության առարկա ստեղծագործություններում դրսևորվող հողակապով և անհողակապ իսկական բարդությունները մեծաթիվ են: Ա. Սուքիասյանը նշում է, որ «...անհողակապ իսկական բարդությունները հիմնականում, ըստ երևույթին, ծագել և տարածվել են ժողովրդախոսակցական լեզվից և բարբառներից, ինչպես՝ դրկից, տնկից, գայլխեղդ և այլն» [9, էջ 282]: Անհողակապ են ընդգծված բարբառային բարդությունները. *Աղավեյանը ցանկացավ միջամտել, Մեխակը նրան էլ կծուկորեց [3, էջ 402]: Նա Բորիկին «չփրծակե» էր կոչել: Եվ տղան հիմա վրեժ լուծել էր ուզում [1, էջ 42]: Բայց Ելենի ո՞ր սրտուզելիքն է կատարվել [3, էջ 251]: Մակարբաշին էլ շոֆեր Գուրգենն է լինելու [1, էջ 192]: Միայն գետն էր ձորում աղմկում և մեկ էլ գիշերվա թեթևալիկ քամին էր փսփսում մուրթ սաղարթների մեջ [3, էջ 150]: Սկսում է մանրահատիկ-մանրահատիկ աղվել-մաղվել ու իջնել հողի վրա. Դա աշնան ձյունն է, որին պինջորպիսով ենք ասում [2, էջ 5]:*

Հայերենի բոլոր տարբերակներում կենսունակ հողակապը **ա** ձայնավորն է: «Հողակապը ձևականորեն քանդում, վերացնում, մթագնել է տալիս բարդության բաղադրիչների շարահյուսական կապը, անհնարին դարձնում դրանց «ինքնուրույնությունը», «անկախությունը», այսինքն՝ բաղադրիչների բառային էությունը» [8, էջ 410]:

Ղարաբաղի բարբառում հանդես են գալիս **ա** և **ա>ը** հնչյունափոխված հողակապերը, վերջինս քննվող ստեղծագործություններում հազվադեպ է դրսևորվում, ինչպես՝ *Որ մոռացվեն աշնան ծրրկկաթը, ձմռան պարիպասի հոգսերը [3, էջ 290]:*

Հողակապավոր են Արցախի և Զանգեզուրի գրողների ստեղծագործություններում գործածված մի շարք բարդություններ՝ **լախտահաչ** (վայրահաչություն), **սրտահեռիչ** (մեծահոգի), **քրակժ** (քարայծ), **մաձնաքսակ** (չորից փոքրիկ տուպրակ, որի մեջ քանում են մաձունը), **հասանաքար** (գործիքները սրելու քար), **կրոնաբոնուկ** (թևանցուկ), **հերամեռ** (հայրը մահացած), **քաշաբուխայ** (մշուշ, մառախուղ), **քարադորոշ** (մողեսի տեսակ, որ ապրում է քարքարոտ տեղերում), **ախպերացեղ** (ստնտուռի որդին): Օրինակ՝ *Հայտնի է, Մարգարիտ, որ պատերազմը հասանաքարի նման սրում է*

մարդու հոգու բոլոր կողմերը [1, էջ 332]: Մի պահ նա հիշեց վաղուց մոռացած մանկությունը, երբ ինքը ծերատ հաց էր դնում պայուսակի մեջ, կողքից մածնաքսակը կախում ու գնում հանդ [3, էջ 201]: Ախպերացեղ Հայկազն ասաց՝ խելոք մտածի, վաղը կարող է թեք ընկնես, և հարս ու տղա չուզենան քեզ խնամել [3, էջ 294]:

Կրոնաբրոնուկ, լոբախաշու, մածնաքսակ բառերը Ղարաբաղի բարբառում գործածվում են համապատասխանաբար **կրոնրփրոնուկ, լուբրխաշու, մրծնրքսակ** տարբերակներով: Փաստորեն, բարբառային բարդության հնչյունափոխված ը հոդակապը հեղինակի կողմից վերահնչյունափոխվում է ա-ի, որն արդեն դառնում է տվյալ միավորի մասնակի գրականացման դրսևորում:

Գեղարվեստական խոսքի վարպետները, օգտվելով բարբառների հարուստ բառապաշարից և բառակազմական ճկուն հնարավորություններից, հմտորեն գործածել են (երբեմն իրենք են կազմել) բարբառային բարդություններ՝ դրանց միջոցով իրենց խոսքը դարձնելով պատկերավոր բներանգային:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբրահամյան Ս., Սերունդների հետ, Եր., 2008, 595 էջ:
2. Հակոբյան Վ., Զատիկը ջրավազանի հատակին, Ստեփ., 2010, 665 էջ:
3. Հովհաննիսյան Մ, Երկեր, հ1, Ստեփ., 2005, 468 էջ:
4. Ղահրիյան Ա., Պատրանք, Եր., 1983, 248 էջ:
5. Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու /բառագիտություն, Եր., 1993, 230 էջ:
6. Մարգարյան Ա., Հայերենի բաղիյուսական բարդությունները, Եր., 1986, 306 էջ:
7. Մարտիրոսյան Հ., Համագարկ հրաժեշտից առաջ, Եր., 2007, 94 էջ:
8. Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, 685 էջ:
9. Սուրիսյան Ա. Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1993, 230 էջ:
10. Օվյան Վ, Կապույտ տարիներ, Ստեփ., 2007, 527 էջ:

РЕЗЮМЕ

Слитные сложные диалектные слова в произведениях арцахских писателей Рена Мовсесян

Ключевые слова: словарный запас, словообразовательная модель, самоусовершенствование языка, диалектная морфема, словообразовательные диалектизмы, слитные сложные слова, с соединительной гласной, без соединительной гласной, литературализация, художественная литература, естественный колорит.

Арцахские писатели, пользуясь богатой словесной сокровищницей фольклорного языка и диалекта, использовали в своих произведениях много диалектных сложных слов. В их произведениях заслуживает внимания наличие слитных сложных слов.

В диалекте присутствуют все модели слитных сложных слов армянского языка. Мастера художественного слова, пользуясь богатым словесным запасом диалектов и гибкими словообразовательными возможностями, искусно применили (порой сами создали) многочисленные слитные сложные диалектные слова, с их помощью придав своим произведениям образный естественный колорит.

Примечательно, что подобные применения способствуют территориальному прорыву диалектов и их полноценному существованию в литературных вариантах.

SUMMARY
Dialectal Compound Fused Words in Artsakh Writers' Works
Rena Movsesyan

Keywords: word–stock, word-formation pattern, language self-help, dialectal morpheme, word-formation dialectisms, compound fused words, with connecting vowel, without connecting vowel, literalization, fiction, natural shade.

Artsakh writers used in their works many dialectal compound words from the verbal treasure of folk language and dialects. The existence of compound fused words in their works deserves attention.

All patterns of compound fused words of the general Armenian language exist in a dialect. Masters of artistic words, using rich verbal stock of dialects and flexible word formation opportunities, applied skillfully (sometimes created themselves) many dialectal compound fused words, giving their works vivid natural shade with their help.

It is noteworthy that such usage promotes territorial breakthrough of dialects and their full existence in literary versions.